

(ویژگی های هنر جلدسازی عثمانی در سده های شانزدهم و هفدهم میلادی
با تاکید بر آثار نفیس موجود در کتابخانه سلیمانیه و موزه هنرهای ترکی و اسلامی)

دکتر مصطفی رستمی¹

1 استادیار گروه صنایع دستی و پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، ایران

آدرس پست الکترونیک (m.rostami@umz.ac.ir)

چکیده

هنر جلدسازی به عنوان یکی از شاخه های هنر کتاب آرایی و کتاب سازی در طول تاریخ تمدن اسلامی، پیوسته تحولات و تغییرات قابل توجهی را در جهت گسترش فرهنگ نشر علم و کیفیت بخشی در ارائه ی جذاب و هنرمندانه و حفاظت شایسته از نسخه های علمی تجربه کرده است. این تحولات که از آغازین سده های اسلامی تا اواخر قرن دوازدهم هـ.ق/ هیجدهم م به گونه ای چشم گیر ادامه داشته، از حیث ابداع فنون تجلید، استفاده از مواد و مصالح متنوع و خلق و اجرای ظریف نقش های زیبا بوده است. در این میان نقش هنرمندان ترک و در پی آن هم سوئی سرزمین های هم جوار و دارای فرهنگ مشترک از جمله ایران با آنان در خلق آثار تجلید کتاب های نفیس - به ویژه در سده های شانزدهم و هفدهم میلادی - اجتناب ناپذیر است. این مقاله می کوشد تا ضمن بررسی تاثیر هنر جلدسازی ایران عصر صفویه بر تجلید سرزمین عثمانی، ویژگی های تجلید آثار فاخر عثمانی را در سده های شانزدهم و هفدهم میلادی، از حیث فنی و هنری مورد بررسی قرار دهد.

واژه های کلیدی: هنر جلدسازی، عثمانی، دوران صفویه، ویژگی ها، نقش و طرح.

(The Features of Bookbinding Atr of Ottoman in the Sixteenth and Seventeenth Centuries With Emphasis on Exquisite Works of Turkish and Islamic Arts Museum and Sulaymaniyah Library)

Mostafa, Rostami¹

¹ Assistant professor, Faculty of Art & Architecture, University of Mazandaran, Mazandaran, Iran

Abstract

A branch of art book decoration and book making in history of Islamic civilization, is bookbinding art. The art of continuous development and significant changes to expand the dissemination of knowledge and the quality of the presentation of artistic and scientific manuscripts has experienced good conservation. The developments of the early conturies of the late Eighteenth of such remarkable

continue, the introduction of bookbinding techniques, the use of a variety of materials and the creation and execution of the fine design is beautiful. The role of Turkish artistic and cooperation of neighboring countries, including Iran, with their common culture in the creation of works of fine bookbinding – especially in the Sixteenth and Seventeenth centuries – is inevitable. This article attempts to study influence of the Iran Safavid bookbinding on the Ottoman lands and also it study the features fine binding of the Sixteenth and Seventeenth centuries of Ottoman, technically and artistically review.

Keywords: *The Art Bookbinding, Ottoman, Safavid, Features, Design.*

1- مقدمه

به طور کلی سیر تحول هنر تجلید ایران اسلامی تا قرن دوازدهم ه.ق گویای رشد غیر قابل وصف این هنر بوده و این رشد از ایران به دیگر سرزمین های اسلامی انتقال یافته و سبب تعالی هنر تجلید در جهان اسلام شده است. نقش ها، شکل ها، اندازه ها و مواد مورد استفاده در تجلید، متناسب با دانش، تجربه و نیاز فرهنگ اسلامی هر دوره، از سادگی، ضعف و کم رنگی به تدریج به پیچیدگی، قدرت و قوام توسعه یافته و در محدوده ی آموزه های اسلام به رشد خود ادامه داده است.

از آن جایی که ایران دومین سرزمینی بوده که به فن کاغذ سازی و ساخت مقوا دست یافته و نخستین تمدنی است که سوابق فنون عمل آوری چرم را در اختیار داشته و نیز نظر به نبوغ هنری آن و تجربه های ماندگار اجدادی در ابداع و اجرای طرح های هنری بدیع، در طول تاریخ هنر تجلید جهان، جلودار دیگر سرزمین ها بوده و تأثیر شگرفی بر هنر تجلید سرزمین های دیگر جهان گذاشته است.¹

با عنایت به تنوع و تعدد سلیقه ها و خلاقیت های ایرانیان و سرزمین های هم جوار در ساخت جلد کتاب و آثار مکتوب و مصور در محدوده ی جغرافیایی ایران قدیم (که در حال حاضر سرزمین پهناور ایران، کشورهای آسیای میانه، خاورمیانه و برخی از سرزمین های ترکی و عربی را در بر می گیرد)، مطالعه بر روی فنون تجلید در قالب طبقه بندی علمی، می تواند قابلیت های مشترک هنری ایران و سرزمین های هم جوار در جهت نزدیکی این کشورها را نمایان سازد و چراغی برای پژوهش های علمی در حوزه ی کتاب آرایی و کتابت این منطقه باشد.

2- تأثیر هنر جلدسازی ایران عصر صفوی بر تجلید سرزمین عثمانی

از آن جایی که ایران در شمار اولین تمدن هایی بوده که به فن ساخت و تولید مقوا دست یافته و با فنون عمل آوری چرم آشنایی دیرین داشته و نیز نظر به نبوغ هنرمندان آن و تجربه های ماندگار گذشته در ابداع و اجرای طرح های هنری بدیع، در طول تاریخ هنر تجلید جهان جلودار دیگر سرزمین ها بوده و تأثیر شگرفی بر هنر تجلید سرزمین های دیگر گذاشته است.

1 از جمله سرزمین هایی که تحت تأثیر هنر جلدسازی تمدن ایران اسلامی بوده اند، می توان به عثمانی (ترکیه ی کنونی) (تا قرن یازدهم ه.ق)، هند (تا قرن دهم ه.ق)، سرزمین های عربی (از قرن چهارم تا قرن سیزدهم ه.ق) و اروپا (در اوایل دوران رنسانس به خصوص در ایتالیا، آلمان و ...) به ویژه در قرن شانزدهم م در جلد های «گرولیه» ی ایتالیا، جلد های شاهزاده «اوگوست» و همسرش «آنا» در آلمان، جلد های مربوط به سال های آخر حکومت «لوئی پانزدهم» و نیز جلد های «فرانسوای اول» در فرانسه و نیز جلد های مربوط به دوران حکومت «هنری هشتم» و «دوآرد ششم» در انگلستان و ...، اشاره کرد.

از سوی دیگر ایران، به قول فرنگی ها از جمله سرزمین هایی بوده که جلد‌های متنوع ابداع و اختراع کرده و حاصل این اختراع در فرهنگ و هنر همسایگان قدیمش و سپس سرزمین های دورتر نظیر کشورهای عربی و اروپا تأثیر اساسی داشته است.

جلدسازان سرزمین عثمانی تا قرن یازدهم ه.ق کاملاً اسلوب تجلید ایرانی از قبیل مواد و نقش های مورد استفاده در جلد‌های سوخت و معرق و ضربی را تقلید می کرده اند و تنها فرق آن ها با جلد‌های ایرانی این بوده که اندکی با حالات محلی امتزاج یافته است.

دربار عثمانی شیفتگی خاصی به هنر و فرهنگ ایرانی داشته اند، به همین منظور سعی داشته اند بسیاری از هنرهای ایرانی (از جمله تجلید) را بیاموزند و به شیوه ی ایرانیان هنر بیافرینند.

گویند سلاطینی که در سرزمین های عثمانی بر سریر قدرت می نشستند، به ذوق سرشار و خلاقیت جلدسازان، صورت گران و خوش نویسان ایرانی توجه داشته و آنان را به میل یا به قهر به کشور خود می برده اند، تا این هنرها را که در ایران رشد یافته بود، در سرزمین خود رواج دهند. به همین سبب «شاه سلیم عثمانی» نیز پس از جنگ چالدران که موجب شکست ایرانیان شده و تبریز را فتح کرده اند، پس از تخلیه کاخ های سلطنتی و حمل کتاب های نفیس و سایر آثار هنری به قسطنطنیه (استانبول کنونی)، بیش از یک هزار تن از هنرمندان را در این شهر که تبریزی، اصفهانی، هراتی، شیرازی و خراسانی بوده اند، به قهر یا به میل روانه ی پایتخت خود کرده تا هنرهای ایرانی را در ترکیه به نوآموزان ترک بیاموزند (احسانی، 1368: 17).

عثمانی ها به سبب رابطه تنگاتنگ با فرهنگ و هنر ایرانی - به ویژه در حوزه کتابت و کتاب آرایی - سعی داشته اند به شیوه ی ایرانیان جلد بسازند، مهاجرت و حضور استادان کتاب آرایی و تجلید ایرانی در سرزمین عثمانی - به میل و یا به قهر - و تلاش آنها در خلق آثار و نیز تربیت تدریجی شاگردان مستعد ترک، سبب گردید تا رفته رفته هنرمندان ترک عثمانی مدعی شیوه ی خود شوند و به ساخت جلد‌هایی نفیس در همسوئی با فنون و شیوه تجلید هنرمندان و استادان ایرانی بپردازند.

علاقه مندی به فرهنگ ایرانی در میان عثمانی ها چنان بوده که در دربار پادشاهان عثمانی هم چون سلطان سلیم و سلاطین دیگر، به کار بردن زبان ترکی ممنوع بوده و تمام مکاتبات به فارسی نوشته می شده اند. حتی به خط میرعماد آن قدر علاقه داشته اند که پس از مرگ او، سه روز عزای ملی اعزام کرده اند. معروف است که شاه اسماعیل صفوی نامه ای به ترکی برای سلطان سلیم فرستاده بود. سلطان عثمانی آن را برگشت داده و در گوشه ی آن نوشته است: «مگر نمی دانید در دربار ما ترکی نوشتن ممنوع است.»¹

بررسی جلد‌های برجای مانده در استانبول و دیگر شهرهای ترکیه (به ویژه آن هایی که پس از نیمه ی دوم قرن دهم ه.ق ساخته شده اند) حاکی از سعی آن ها برای یادگیری و مهارت هنرمندان آن دیار در فنون جلدسازی به سبک ایرانی (به ویژه تیموری و صفوی) است (هالدین، 1366: 137). جالب این جا است که برخی جلد‌های ترکی قرن یازدهم ه.ق، چنان به شیوه ی تجلید ایرانی شباهت دارد که دشوار می توان بعضی از این جلد‌های جدا شده از متن را با اطمینان به یکی از این دو کشور (ایران و ترکیه) منسوب کرد.

ارنست کونل نویسنده و هنرشناس معروف آلمانی در کتاب خود، درباره ی تأثیر تجلید ایرانی بر هنر جلدسازی عثمانی معتقد است: مکتب قسطنطنیه در هنرهای کتاب آرایی نظیر خط، تذهیب، تجلید و... زاده ی مکتب تبریز عهد صفوی است و تأثیر ایرانیان بر ترکان عثمانی چندان است که به سختی می توان آثار هنرمندان ایرانی را از آثار تقلیدی آن دیار تمیز داد. جلد‌های چرمی (نظیر ضربی، سوخت و معرق) و طلاکوب و نیز شیوه ی روغنی نیز از ایران به ترکیه سرایت کرده و در استانبول به اوج شکوفایی خود رسیده، ولی همیشه فقط محدود به زینت نوشته ها و آرایه های برجسته بوده است (کونل، 1368: 237 و 238).

1 به نقل از استاد محمد مهدی هراتی، مصاحبه مورخ 88/6/8.

3- ویژگی های تجلید عثمانی در سده های شانزدهم و هفدهم میلادی

در طول تاریخ پرفراز و نشیب عصر صفویان، عالی ترین مظاهر هنری در فن جلدسازی و کتاب آرایی به صورت نسخه های خطی نفیس با جلد های مجلل و زیبا برجای مانده است. نسخه های ممتاز با جلد های شایسته ی موجود در موزه ی ملک، کتابخانه ی مجلس شورای اسلامی و مرکز اسناد و کتابخانه ملی ایران در تهران، موزه و کتابخانه ی آستان قدس رضوی در مشهد، موزه های اصفهان، تبریز، شیراز، قزوین و نیز موزه های هنر اسلامی موجود در کشورهایی که در روزگار صفویان یا در حوزه ی تمدنی ایران قرار داشته اند (نظیر تاجیکستان، ازبکستان، افغانستان و...) و یا بدلیل مبادلات سیاسی، فرهنگی و اقتصادی تحت تأثیر فرهنگ و هنر ایران بوده اند (نظیر ترکیه، هند، پاکستان و برخی کشورهای عربی)، امکان قابل توجهی است که می تواند ما را در راستای شناخت بیشتر جلد های ایرانی - اسلامی یاری نماید.

از ویژگی های جلد های عثمانی، اجرای آثار با نقش های درشت و علاقه مندی فراوان به طلاپوش کردن جلد ها است و همین ویژگی ها، مشخصه های خاصی را پدید آورده که ضمن ایجاد هویت، وجه تمایز هم دارد. در زمان شاه اسماعیل صفوی در جنگ چالدران بیش از هزار هنرمند ایرانی اسیر عثمانی ها شده اند و آنان در آن جا به تاسیس کارگاه های درباری و حتی مدرسه ی آموزش هنر پرداخته اند که ساخت برخی جلد های نفیس موجود در گنجینه های استانبول از نتایج همان مدرسه ی صنایع مستظرفه می باشد. اگرچه در زمان شاه طهماسب صفوی رابطه ی ایران و عثمانی به صلح و دوستی گرائید، ولی روند نفوذ هنرمندان ایرانی در عرصه ی هنر جلدسازی عثمانی ادامه یافته است. بدین ترتیب شیوه ی جلدسازی صفوی از طریق هنرمندان ایرانی¹ بر تجلید عثمانی تأثیر گذاشته و تا سال ها ادامه داشته است.

خلاقیت های متنوع هنرمندان جلدساز ایرانی و عثمانی و نیز نوع کاربرد آن ها، سبب شده است تا انواع مختلفی از جلد ها، در اندازه ها و کیفیت هایی متنوع پدید آید. در این مجال با بررسی نمونه های برجسته ای از جلد های موجود در مجموعه های مختلف ایران و ترکیه - که محقق موفق به بازدید از نزدیک و بررسی میدانی بخش قابل توجهی از آن ها شده است - سعی می شود در قالب گونه های شاخص از حیث فنون ساخت و طرح و نقش به کار رفته، ویژگی های جلد های عثمانی در همسویی با هنرمندان عصر صفوی طبقه بندی و تحلیل گردد.

3-1- جلد چرمی سوخت و معرق

این نوع جلد از ابداع های درخشان عصر تیموریان است که به برای هنرمندان دوره صفوی به ارث رسید. جلدسازان عصر تیموریان، به این جلد بیشتر رغبت نشان می داده اند. زیرا نفیس ترین جلد های این دوره، جلد های سوخت و معرق با طرح های زیبا و بدیع می باشد. همین رغبت در دوران صفویان نیز ادامه یافته و طرح ها و نقش هایی با ویژگی های ممتاز صفوی بر روی این نوع جلد ها اجرا گردیده است.

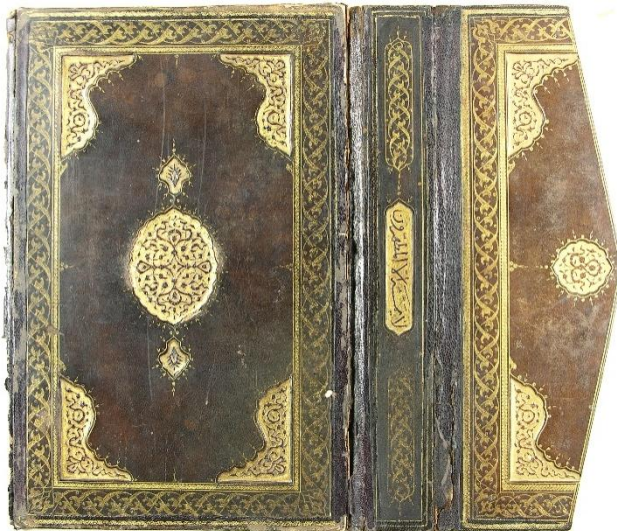
با وجود خلاقیت هائی که در دوره تیموریان در این نوع تجلید ابداع گردیده، اسلوب فن ساخت آن در دوران صفویان نیز ادامه یافته، با این تفاوت که طرح ها و نقش های جلد های سوخت و معرق (که بیشتر در ترکیب با هنر سوخت و قطاعی بوده) متأثر از هنر تذهیب و ترصیع قرن دهم ه.ق اجرا می شده است. هنر قطاعی از جمله هنر هایی بوده که در این نوع جلد ها به کار می رفته است. هنرمندان جلدساز عثمانی در همسویی با هنرمندان ایران عصر صفوی، به شیوه ایرانی جلد می ساخته اند. نفیس ترین جلد های سوخت و معرق عثمانی در سده های شانزدهم و هفدهم میلادی، با توجه به طرح و نقش های متنوع و بدیع آن به ترتیب زیر قابل طبقه بندی می باشند.

1 از جمله هنرمندی به نام «کمال» که سال های زیادی در ترکیه به ساخت جلد های متنوع پرداخته است.

3-2-1- جلد‌های ترنجی

کاربرد نقش ترنج بر جلد‌ها از سابقه دیرینی برخوردار است. حتی بر روی جلد‌های قرن‌های چهارم و پنجم و به ویژه قرن ششم ترنج به زیبایی مشاهده می‌شود. اما رفته رفته با خلق فنون مختلف تجلید در دوره‌های بعد، ترنج با تنوع بیشتر و ظریف‌تری بر روی جلد‌ها خودنمایی می‌کرده است. به ویژه از زمانی که فنونی چون سوخت و معرق ابداع گردید و طلا کاربرد بیشتر بر جلد‌ها یافته، به دل‌انگیزی ترنج بر جلد‌ها دوچندان افزوده گردید. به سبب رغبتی فراوانی که در استفاده از طلا در جلد‌های دوران صفوی مشاهده گردیده، ترنج دوران طلایی خود را در این دوره بر جلد‌ها سپری کرده است و این درخشش در جلد‌های عثمانی نیز به خوبی قابل مشاهده است.

نمونه‌ای از جلد‌های شاخصی که تحت تأثیر تجلید دوران صفویه ساخته شده، جلد سوخت و معرق زرین قرآن کریم موجود در کتابخانه‌ی بزرگ سلیمانیه‌ی استانبول است. این جلد سرطبل دار دارای نقش ترنج و سرترنج کنگره دار و لچک‌های مزین به اسلیمی‌های ظریف بر بستر طلا است که همه‌ی این نقش بر زمینه‌ی سیاه‌ی چرم قرار گرفته و تضاد خوبی از نظر اصل خلوت و جلوت پدید آورده‌اند. اطراف نقش‌ها، حاشیه‌ای از نقش تکراری اسلیمی زرپوش بر زمینه‌ی ساده‌ی چرم احاطه کرده است. کل نقش سرطبل، متأثر از نقش بندی جلد است. بر کتیبه‌ی عطف سرطبل جلد، در قالب کتیبه‌ی بازوبندی به قلم ثلث عبارت قرآنی «لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ» (واقع، آیه‌ی 79) نوشته شده است. (تصویر 1)

تصویر 1- روی جلد قرآن کریم، سوخت و معرق زرین و سرطبل بر تیماج قهوه‌ای، با نقش ترنج و سرترنج کنگره دار و لچک‌های مزین به اسلیمی‌های ظریف بر بستر طلا و حاشیه‌ای از نقش تکراری اسلیمی زرپوش و نیز کتیبه‌ی ای بر عطف قسمت سرطبل جلد بر یک قاب بازوبندی به قلم ثلث با عبارت: «لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ»، اندازه 19/44×25/92 سانتی متر، کتابت، 1040 هـ.ق، شماره ثبت 1/435، گنجینه‌ی نسخه‌های خطی کتابخانه‌ی بزرگ سلیمانیه استانبول.

3-2-2- جلد‌های کتیبه دار

در این نوع جلد‌ها که به طور معمول بسیار نفیس و ظریفند، کتیبه بیشتر در قسمت حاشیه (به صورت ساده یا پیوسته و بازوبندی) اجرا می‌شده و گاهی مشاهده شده که در قسمت میان جلد به صورت سرلوح و یا در عطف و یا سرطبل یا لبه‌ی آن نیز با استفاده از قلم‌های نسخ، ثلث، نستعلیق و گاهی تعلیق، ریحان و رقاع با فن سوخت و معرق و گاهی در تلفیق با فن ضربی و معرق مشبک کتابت شده است. محتوای اغلب کتیبه‌ها شامل: آیه‌های قرآن کریم، حدیث‌های قدسی، نبوی و امامان معصوم (ع)، شعر و عبارت‌های ادبی و کلمه‌ها و جمله‌های مقدس و عرفانی بوده است.

یکی از بهترین آثار این گروه، جلد کتاب کلیات سعدی شیرازی است. این جلد دارای نقش ترنج و سرترنج کنگره دار و لچکی‌ها که درون و برون آن‌ها مملو از اسلیمی و ختایی عالی است با دو کتیبه‌ی زیبای طلاپوش به قلم نسخ بر بالا و پایین

(صدر و ذیل) قاب جلد به ترتیب سخنی از سعدی نوشته شده است: «نصیحت کسی سودمند آیدش - که گفتار سعدی پسند آیدش»، بر سرطبل جلد نیز به همین شکل، ولی با بیتهی متفاوت آراسته شده، کل این مجموعه ی نقش را حاشیه ای با چندین کتیبه ی بازوبندی با آرایه ی اسلیمی و گل های رنگین (سرخ و آبی) بر بستر طلا احاطه کرده است. لازم به ذکر است که این جلد کار هرات و در شمار آثار هنری است که در خزانه ی شاه اسماعیل صفوی بوده و بعد از جنگ چالدران به عثمانی منتقل شده است. (تصویر 2)

تصویر 2- روی جلد کتاب کلیات شیخ مصلح الدین سعدی بن عبدالله شیرازی، سوخت و معرق زرین ممتاز و سرطبل بر تیماج سیاه، با نقش ترنج و سرترنج کنگره دار و لچکی ها که درون و برون آن ها مملو از اسلیمی و ختایی عالی است، با دو کتیبه ی طلا پوش به قلم نسخ، همراه با حاشیه ای با چندین کتیبه ی بازوبندی با متن اسلیمی و گل های رنگین بر بستر طلا، اندازه 18/01×14/41 سانتی متر، 931 ه.ق، شماره ثبت 1/332، گنجینه ی نسخه های خطی کتابخانه ی بزرگ سلیمانیه ی استانبول

3-3- جلد های سوخت و معرق مشبک

در این جلدها (که بسیار نادرند) فنون سوخت و معرق و مشبک و گاهی ضربی درهم ادغام می شده و این تلفیق به گونه ای ماهرانه اجرا می شده که تشخیص ریزه کاری فنون ساخت آن، به سختی ممکن است. با توجه به دقت، مهارت و خلاقیت فراوان در این جلدها، بهترین و مهم ترین آثار نسخه های خطی با این فن تجلید می شده اند. طرح ها و نقش هایی چون انواع

گل و برگ، گل و بته، برگ و غنچه، گل های پیچک دار، اسلیمی و ختایی، درخت و درختچه، پرندگان و حیوانات مختلف در حالت های گرفت و گیر و یا آرامش، نقش های هندسی، ترنج و لچک و حاشیه با حالت های مختلف گوشه دار، منحنی و دالبری، انواع کتیبه های پیوسته و بازوبندی با قلم های نسخ، ثلث، نستعلیق، محقق و ریحان و گاهی تعلیق در قاب های زرین و رنگین در این جلدها قابل مشاهده اند.

3-3-1- جلدهای کتیبه دار

این نوع جلدها با توجه به اجرای دقیق سه یا چهار فن تجلید در یک جلد، امکان هنرنمایی فراوانی را برای هنرمندان فراهم می کرده است. کتیبه ی ثلث، نسخ و نستعلیق این جلدها به طور معمول به صورت سوخت برجسته در دل نقش های هندسی و یا اسلیمی و ختایی و گل و برگ های مکرر زرین اجرا می شده است. انتخاب نوع خطوط و محتوای کتیبه ها مانند جلدهای سوخت و معرق یا سوخت و ضربی می باشد.

یک نمونه ی جذاب از این دست، جلد قرآن کریم با نقش ترنج و سرترنج و لچکی های مملو از متن اسلیمی و کتیبه ای زیبا و پرکار در حاشیه است. داخل ترنج و سرترنج و لچکی ها در قالب طرح های نظام مند هندسی مملو از اسلیمی های ظریف مشبک زرین بر زمینه ی لاجورد و سبز و سرخ و فیروزه آراسته شده، فضای میان ترنج ها و لچکی ها را اسلیمی های با طرح ماری و ختایی های ظریف بر بستر کامل طلا پوشانده است، دو حاشیه ی مهم که یکی کتیبه ای به قلم نسخ از آیه الکرسی قرآن کریم کاملاً زرین برجسته در داخل دوازده قاب بازوبندی و حد فاصل هر کدام با نقش های ظریف اسلیمی مشبک زرین مزین شده و حاشیه ی دیگر شامل کتیبه های کوچک بازوبندی مشبک که هر یک با نقش اسلیمی های زرین مشبک بر زمینه ی سرخ، سبز و لاجوردی آراسته شده، دور طرح میانی یعنی ترنج و لچکی ها را احاطه کرده است. (تصویر 3)

تصویر 3- داخل جلد قرآن کریم، سوخت و معرق مشبک ممتاز و سرطبل بر تیماج قهوه ای سیر، با نقش ترنج و سرترنج و لچکی ها که درون آن ها مملو از متن اسلیمی مشبک زرین و فضای میان ترنج ها و لچکی ها آراسته به اسلیمی ماری و ختایی و بر حاشیه ی جلد دو کتیبه ی بازوبندی همراه کتابت قلم نسخ از آیه الکرسی قرآن کریم کاملاً زرین برجسته، قطع سلطانی، صفوی، شماره ثبت 506، موزه ی هنرهای ترکی و اسلامی استانبول.

3-3-2- جلدهای سرطبل دار

ظرافت و دقت این نوع جلدها- که با سه یا چهار فن تجلید به صورت تلفیقی اجرا می شده اند- بسیار است. حال اگر همان کیفیت در قاب سرطبل نیز ظاهر گردد، دل ربایی آن را چند برابر می کند. نمونه ی نادر این نوع جلد، سرطبل

جلد قرآن کریم با فن سوخت و معرق مشبک زرین است. بر این جلد نقش ترنج و سرترنج و لچکی ها مملو از اسلیمی های بسیار ظریف و مشبک در قالب تقسیم بندی هندسی با متن لاجوردی است که همه ی این نقش ها بر بستری از اسلیمی ماری کاملاً زرین با گل های برجسته و بیضی های کوچک مشبک بر زمینه ی آبی اجرا شده اند و حاشیه ی قاب اصلی جلد را احاطه کرده اند، اولی دارای کتیبه هایی با قاب بازوبندی نسبتاً باریک مزین به گل های آبی رنگ بر زمینه ی زرین است و دومی نیز دارای کتیبه هایی با قاب بازوبندی نسبتاً پهن تر با آرایش گل های مشبک زرین بر متن آبی می باشد. تمام نقش روی جلد اصلی بر سرطبل جلد تکرار شده است. (تصویر 4)

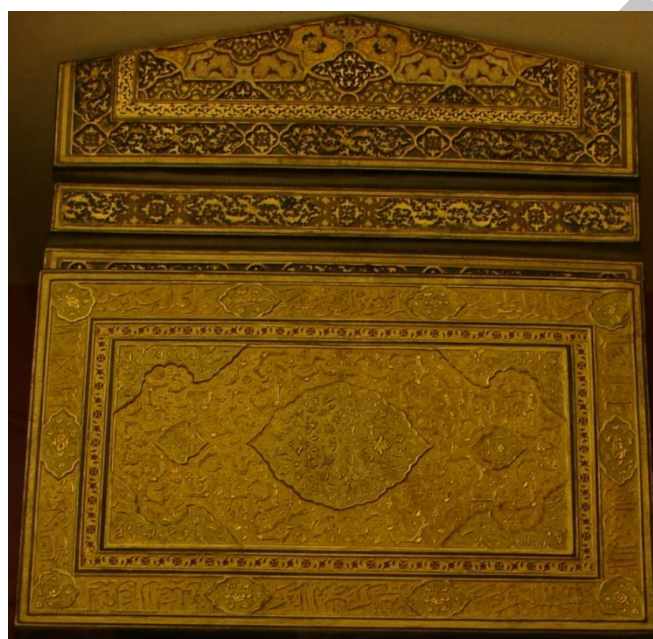

تصویر 4- روی جلد قرآن کریم، سوخت و معرق مشبک زرین و رنگین ممتاز و سرطبل بر تیماح قهوه ای سیر، با نقش ترنج و سرترنج و لچکی ها مملو از اسلیمی های بسیار ظریف و مشبک در قالب تقسیم بندی هندسی بر بستری از اسلیمی ماری کاملاً زرین با گل های برجسته و دو حاشیه دارای کتیبه های با قاب بازوبندی زرین بر متن آبی، اندازه $25/92 \times 19/44$ سانتی متر، 968 ه.ق، شماره ثبت 1/265، گنجینه ی نسخه های خطی کتابخانه ی بزرگ سلیمانیه ی استانبول.

3-3-3 - جلدهای زرین

غالب جلدهای سوخت و معرق مشبک، در این دوره از فن طلاپوش بهره جسته اند و به طریقی طلا در دل کار استفاده شده است. گاهی به صورت طلاپوش کامل و با نقش های برجسته، زمانی تحریر با طلا ظاهر می شده است. به هر حال استفاده از طلا عملی جدانشدنی در این نوع جلدهای فاخر و نادر محسوب می گردیده است. یکی از جذاب ترین آثار این گروه، تک جلد نفیس زرین موجود در موزه ی هنرهای ترکی و اسلامی استانبول مربوط به عصر صفویه است. نقش روی این جلد دارای ترنج و سرترنج و لچکی های مملو از گل و برگ های برجسته ی کاملاً زرین و

فضای میان ترنج و لچکی ها پوشیده از اسلیمی ماری و ختایی ظریف و یا درشت برجسته و زرین با دو حاشیه است که اولی با گل و برگ های تکراری مشبک به رنگ قهوه ای بر زمینه ی طلا و دومی کتیبه ای کاملاً زرین برجسته به خط ثلث با حدیثی از پیامبر اکرم (ص) است و نقش هایی ظریف گل و برگ به صورت بازوبندی در میان هر بخش از حدیث کاملاً زرین برجسته دارد. نقش داخل جلد (که در تصویر بیشتر سرطبل آن نمایان است) مجموعه ای از طرح های هندسی با محوریت نیم دایره آراسته به اسلیمی و ختایی ریز و ظریف [که گاه رنگین بر بستر زرین و یا زرین بر بستر رنگین (آبی و قهوه ای) ظاهر شده] در میان جلد، با دو حاشیه ای بسیار دقیق که اولی دارای اسلیمی های قهوه ای بر بستر طلا و دومی در قالب چند قاب بازوبندی با نقش اسلیمی زرین مشبک برجسته بر بستر رنگ قهوه ای و آبی و تکه های رنگی سبز در اطراف مزین شده است. (تصویر 5)

تصویر 5- روی و داخل تک جلد نفیس زرین، سوخت و معرق مشبک زرین و رنگین ممتاز و سرطبل بر تیماج قهوه ای، نقش روی جلد دارای ترنج و سرترنج و لچکی های مملو از گل و برگ های برجسته ی کاملاً زرین و فضای میان ترنج ها و لچکی ها پوشیده از اسلیمی های ماری و ختایی ریز و درشت برجسته و کاملاً زرین با دو حاشیه ی آراسته به گل و برگ و کتیبه ی ثلث، قطع وزیری، صفوی، شماره ثبت 2665، موزه ی هنرهای ترکی و اسلامی استانبول

3-4- جلدهای روغنی

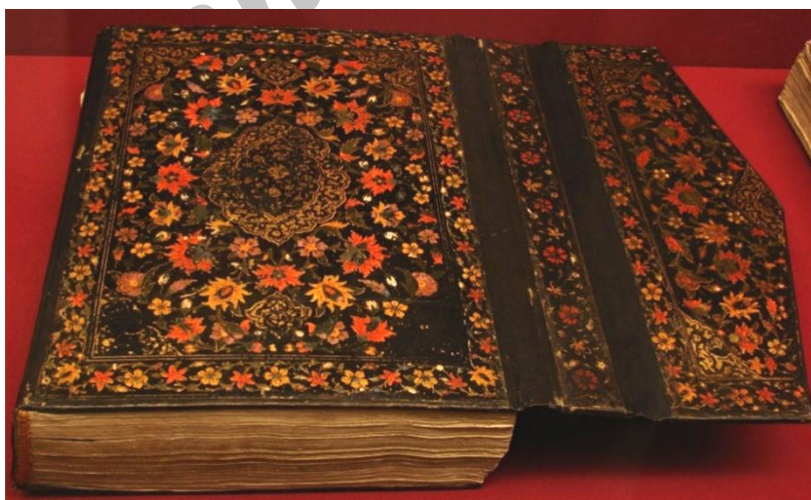
در مسیر تاریخ جلدسازی حوزه تمدن ایران و سرزمین های همجوار، جلدی که بیش از همه، بستر ابداع و اجرای طرح و هنر هنرمندان را فراهم کرده، جلد روغنی بوده است. در این نوع جلدها نقاش به شیوه های بدیع هنرنمایی کرده و علاوه بر نقش های مورد استفاده در جلدهای ضربی و سوخت، اغلب به تناسب امکان، به طراحی پرداخته است و بدین سبب در این جلدها طرح های گل و بته، نقش های هندسی، تصویرهای حیوانات و بسیاری از نقش های جذاب دیگر که مملو از هنرنمایی نقاشان ایرانی است، در دوران صفویان و پس از آن فراوان به چشم می خورد.

نکته ی حائز اهمیت دیگر این است که از جمله دستاوردهای مهم جلدسازان ایرانی، تکمیل فن نقاشی روی مقوا و پوشاندن آن با روغن جلا یا روغن کمان بوده است، اگرچه مقدمات این هنر در دوران تیموریان با تلاش آقا میرک اصفهانی (که از بهترین شاگردان کمال الدین بهزاد بوده) در ابداع و رواج آن بنا نهاده شده و به همین سبب در برخی رساله های خطی و نیز تذکره نامه ها و مرقعات تاریخ نگاران هنرهای ایرانی بدین نوع هنر، شیوه یا آیین آقا میرکی نیز خوانده اند (هراتی و عتیقی مقدم، 1381 و 1382: 55)، ولی در دوران صفویان به کمال رسیده و حتی کیفیت فن ساخت آن از دیگر جلدها نیز پیشی گرفته و در دوره های بعد هم چون قاجاریان جای گزین جلدهای دیگر شده است.

ویژگی ممتاز جلد روغنی، امکان نقاشی و طرح اندازی به شیوه های مختلف با موضوعات متنوع است. این نوع جلد به هنرمند اجازه می دهد با قلم و رنگ هر آن چه را که در دل دارد و در رویا می پروراند را بر بستر جلد بنشانند، به همین سبب تعداد طرح های اجرا شده بر روی جلدهای روغنی آن قدر متنوع و فراوان است که امکان طبقه بندی دقیق را از ما سلب می نماید، اما با توجه به این که غالب نقش ها و ترسیم های این نوع جلدها با طرح های نگارگری، تذهیب و تشعیر، قالی و دیگر هنرهای ظریفه ی ایرانی شباهت و تقارن در خور توجهی دارد و نیز نظر به عنایت ویژه ی هنرمندان نقاش و صحاف دوران صفویه به طرح ها و نقش هایی خاص، جلدهای روغنی این دوره را از حیث طرح و نقش و فن اجرا در سرزمین عثمانی در همسویی با هنرمندان ایران، می توان به ترتیب زیر دسته بندی کرد.

3-4-1- جلدهای روغنی ترنجی

این نوع جلدها را با زمینه ها و رنگ های مختلف می ساخته اند. در میان جلد، ترنجی با سر ترنج و پای ترنج و چهار لچکی و حاشیه بر کناره های جلد قرار داشته و متن ترنج ها و لچکی ها با تصویرهای گل و مرغ و پرند، انسان و شکارگاه و ... مزین می شده و حاشیه ی اطراف جلد از گل و برگ های ریز و نقش های هندسی زرین پوشیده می شده است. یکی از جذاب ترین جلدهائی که در این گروه قابل بررسی است، روی جلدی نفیس از کتابی بدون نام می باشد که دارای نقش ترنج و سرترنج و لچکی های مزین به گل و برگ های زرین بر زمینه ی سیاه است. فضای اطراف این نقش پوشیده از گل و برگ های رنگین ظریف بر زمینه ی سیاه و حاشیه ای با گل و برگ های ریشه ای رنگین بر زمینه ی سیاه می باشد. (تصویر 6)

تصویر 6- روی جلد کتابی بدون نام، روغنی ترنجی ممتاز و سرطبل، با نقش ترنج و سرترنج و لچکی های مزین به گل و برگ های زرین با فضای اطراف پوشیده از گل و برگ های رنگین ظریف، قطع رحلی، صفوی (1501-1786 م)، شماره ثبت 490، موزه ی هنرهای ترکی و اسلامی استانبول.

3-4-2- جلد‌های روغنی گل و برگ

این جلد‌ها که در ساخت جلد قرآن و کتاب‌های نفیس اجرا می‌شده است، به گونه‌ای بوده که بر روی تمامی بستر جلد به جز حاشیه‌ها، فقط نقش‌هایی از گل و برگ و گیاه اجرا می‌شده و حاشیه‌های جلد را بنا بر اهمیت و نفاست آن با بته‌های ریز یا ریشه‌های گل مزین می‌ساخته‌اند. گاه برای شکوه بیشتر آن با مرغش تیره رنگ، زمینه‌ی جلد را مزین می‌کرده‌اند تا بر قدر آن افزوده گردد.

در برخی از جلد‌ها که برای قرآن‌های نفیس تهیه می‌شده، به صورت کتیبه در حاشیه‌های جلد آیه‌هایی از قرآن کریم و در جلد‌های دیگر کتاب‌های مذهبی، جمله‌هایی از حدیث‌های رسول اکرم (ص) و روایت‌هایی از امامان معصوم (ع) با خطوط طلایی‌نسخ و نستعلیق زینت بخش جلد می‌ساخته‌اند. درون جلد را با شمایل حضرت محمد (ص) و حسنین (ع) و یا فقط تمثال حضرت علی (ع) مزین می‌کرده یا به جای آن بته‌ای از زنبق یا نرگس بر درون جلد نقش می‌بسته‌اند. (تصویر 6) نمونه‌ی جالبی از این گونه جلد‌ها در تصویر زیر که مربوط به یک جلد نفیس عثمانی است، نمایان می‌باشد. این جلد دارای نقش گل و برگ نسبتاً با فاصله بر زمینه‌ی قهوه‌ای کم رنگ با حاشیه‌ی گل و برگ‌ی زرین بر زمینه‌ی سیاه است. داخل جلد شامل نقش گل و برگ ظریف بر زمینه‌ی عنابی و حاشیه‌ی گل و برگ‌ی با قلم‌گیری ظریف بر زمینه‌ی قهوه‌ای روشن می‌باشد. (تصویر 7)

تصویر 7- روی یک جلد نفیس (کتابی بدون نام)، روغنی گل و برگ و سرطبل بر روی و داخل جلد، روی جلد با نقش گل و برگ با حاشیه‌ی گل و برگ‌ی زرین، داخل جلد نقش گل و برگ ظریف و حاشیه‌ی گل و برگ‌ی، قطع وزیری، صفوی (1786-1501 م)، شماره ثبت 3384، موزه‌ی هنرهای ترکی و اسلامی استانبول

3-4-3- جلد‌های روغنی با صورت‌های انسانی

در این جلد‌ها نقاشان و مجلدان تصویرهای صوفیان و عارفانی را نقش می‌بسته‌اند که در محفلی روبروی یکدیگر قرار دارند و شاهدان جوان در آن جا نشسته یا ایستاده حضور دارند و به مناظره و مباحثه می‌پردازند. در برخی موارد صحنه‌هایی از انسان‌های در حال شکار، منظره‌های رزم، صورت‌هایی از مجلس‌های عاشقانه و نیز بزم و شادی و میهمانی شخصیت‌های مختلف به نمایش درآمده‌اند.

برخی صورتگران در ترسیم مجلس و اجتماع‌ها و مجلس‌های عروسی، صحنه‌های جنگ و رویدادهای ادبی و تاریخی، به جای بوم پارچه‌ای نقاشی، ترسیم‌های خود را بر روی جلد‌های بزرگ انجام می‌داده‌اند. ولی این نوع جلد‌ها لزوماً برای

پوشش کتاب نبوده، بلکه در غالب موارد آن ها را مانند اثر نقاشی در قالب های چوبی مناسبی نهاده و از آن بهره مند می شده اند. از این نوع جلدها به قطع بزرگ در تصویرهای عروسی و بزم و حکایت یوسف و زلیخا و جنگ های مهم تاریخی و پذیرایی شاهان قاجاری از میهمانان خارجی و غیره بسیار ساخته شده است.

یک نمونه ی جالب این نوع جلدها در سرزمین عثمانی، مربوط به کتاب خمسه ی نظامی گنجوی است. بر این جلد که دارای قطع سلطانی است، مجلس بزم یکی از داستان های خمسه تصویر شده است. اطراف آن را حاشیه ای از کتیبه های متعدد که هر کدام در قاب بازوبندی به قلم نستعلیق با رنگ سفیداب بر زمینه ی سیاه و اطراف کتیبه را گل و برگ های ظریف و پیوسته احاطه کرده است. (تصویر 8)

تصویر 8- روی جلد کتاب خمسه ی نظامی گنجوی، روغنی با صورت های انسانی ممتاز، با نقش مجلس بزم یکی از داستان های خمسه و حاشیه ای از کتیبه های متعدد در قاب بازوبندی به قلم نستعلیق با گل و برگ های ظریف، قطع وزیری بزرگ، صفوی (1552-1554 م)، شماره ثبت 1990، موزه ی هنرهای ترکی و اسلامی استانبول.

4- نتیجه گیری

دوران صفویان در میان دولت های اسلامی ایران، یکی از فرصت های طلایی و توانمند در جهت رشد و شکوفایی هنر کتاب آرایی (به ویژه تجلید) است. هنرمندان تجلید ضمن بهره مندی از تجربه های موفق دوره های پیشین، خالق شیوه های بدیعی در این عرصه بوده که خود زمینه ساز تحولات بعدی برخی گونه های جلدسازی نظیر جلد های سوخت و معرق، مشبک و روغنی و ... بوده است.

در این میان نقش هنرمندان ایران و در پی آن هم سوئی سرزمین های هم جوار و دارای فرهنگ مشترک از جمله عثمانی با آنان در خلق آثار تجلید کتاب های نفیس - به ویژه تا قرن یازدهم ه.ق - اجتناب ناپذیر است. عثمانی ها به سبب رابطه تنگاتنگ با فرهنگ و هنر ایرانی - به ویژه در حوزه کتابت و کتاب آرایی - سعی داشته اند به شیوه ی ایرانیان جلد بسازند، مهاجرت و حضور استادان کتاب آرایی و تجلید ایرانی در سرزمین عثمانی - به میل و یا به قهر - و تلاش آنها در خلق آثار و نیز تربیت تدریجی شاگردان مستعد ترک، سب گردید تا رفته رفته هنرمندان ترک عثمانی مدعی شیوه ی خود شوند و به ساخت جلد هائی نفیس با الگوپذیری از فنون و شیوه تجلید هنرمندان و استادان ایرانی بپردازند.

از جمله تحولات اساسی که در هنر تجلید عثمانی در سده های شانزدهم و هفدهم میلادی پدید آمده است، می توان به موارد زیر اشاره کرد:

1- جلد کتاب با اشتیاق زیادتری تزئین می شده و طلاکاری بیش از دوران تیموریان در آن به کار می رفته است.
2- انواع روکش های چرمی نظیر تیماج، میشن، شبرو و ساغری و در رنگ های متنوع و جذاب به خوبی به کار می رفته است.

3- علاوه بر کاربرد جلد های ضربی، سوخت و معرق (که ارمغان ابداع های گذشته بوده است) جلد روغنی رواج فراوانی یافته است.

4- تزئیناتی که بر روی جلد ها صورت می گرفته، در غالب موارد عبارت بوده اند از: ترنج، گل و برگ، گل و بته، اسلیمی و ختایی، صورت های انسانی (شامل صحنه های شکار و جنگ، تصویرهای پادشاهان و امیران و شمایل شخصیت های مقدس و ...)، طرح بوستان و جانوران و شکارگاه، کتیبه های ثلث، نسخ و نستعلیق و نیز طلاکاری و نقره کاری.

5- با عنایت به مطالعات صورت گرفته در بررسی نمونه هایی از جلد های موجود در مجموعه های مختلف ترکیه، کوشش شده است در قالب یک گونه شناسی اجمالی، جلد های شاخص عثمانی همسو با شیوه های هنرمندان عصر صفویان با در نظر گرفتن فن ساخت و طرح و نقش، طبقه بندی گردد.

در این طبقه بندی جلد های عثمانی همزمان با دوران صفویان به سه دسته ی مهم: جلد های سوخت و معرق، جلد های سوخت و معرق مشبک و جلد های روغنی تقسیم گردیده و هر یک خود به انواع مختلفی چون: جلد های ترنجی، جلد های دارای کتیبه، گل و برگ، صورت های انسانی، زرین و سرطبل دار قابل طبقه بندی و تحلیل می باشند.

6- از آن جا که ایران در شمار اولین تمدن هایی بوده که به فن ساخت و تولید کاغذ و مقوا دست یافته و با فنون عمل آوری چرم آشنایی دیرین داشته و نیز نظر به نبوغ هنری هنرمندان آن و تجربه های ماندگار گذشته در ابداع و اجرای طرح های هنری بدیع، در طول تاریخ هنر تجلید جهان، جلودار دیگر سرزمین ها بوده و تأثیر شگرفی بر هنر تجلید سرزمین های دیگر جهان - به ویژه سرزمین های هم جوار گذاشته است.

از سویی دیگر ایران (به قول فرنگی ها) از جمله سرزمین هایی بوده که جلد های متنوع ابداع و اختراع کرده و حاصل این اختراع در فرهنگ و هنر همسایگان قدیمش و سپس سرزمین های دورتر نظیر کشورهای ترکی، عربی و اروپا تأثیر اساسی داشته است. از جمله سرزمین هایی که تحت تأثیر تجلید ایرانی بوده و همسو با هنرمندان جلدساز ایرانی اقدام به خلق آثار بسیار نفیسی نموده است، سرزمین عثمانی (ترکیه ی کنونی) بوده است. این تأثیر گذاری چنان است که گاه تطبیق آنها با نمونه جلد های ایرانی بسیار مشکل است.

تشکر و قدردانی

بدین وسیله از دانشگاه ها، موزه ها و گنجینه هایی که در زیر نام برده می شود، به خاطر در اختیار نهادن منابع و آثار نفیس مورد مطالعه و فراهم آوردن امکانات بررسی میدانی و یا کتابخانه ای جلد های تمدن ایرانی و عثمانی، تقدیر به عمل آمده و محقق توفیق و سعادت روز افزون یکایک آنان را از خداوند سبحان خواستار است.

موزه ی توپ قاپ سرا- استانبول.

موزه و کتابخانه ی بزرگ سلیمانیه- استانبول.

موزه ی هنرهای ترکی و اسلامی- استانبول.

کتابخانه ی دانشگاه دولتی استانبول.

مراجع

- قرآن مجید (1373)، ترجمه آیت الله ناصر مکارم شیرازی، چاپ دوم، تهران، دار القرآن الکریم (دفتر مطالعات تاریخی و معارف اسلامی).
- احسانی، محمد تقی (1368)، جلدها و قلمدان های ایرانی، چاپ اول، تهران، امیر کبیر.
- افشار، ایرج (1357)، صحافی سنتی، به کوشش ایرج افشار، چاپ اول، تهران، کتابخانه ی مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران.
- رستمی، مصطفی (1386)، «گونه شناسی هنر جلدسازی در دوران صفویان»، نگره، (فصلنامه ی علمی- پژوهشی دانشگاه شاهد)، سال 2، شماره 4، تهران، 71 تا 88.
- رستمی، مصطفی و آیت الله، حبیب الله (1387)، «تأثیر تجلید ایرانی- اسلامی بر تاریخ کتاب سازی اروپا»، نگره (فصلنامه ی علمی- پژوهشی دانشگاه شاهد)، سال 4، تهران، شماره 6، 45 تا 58.
- رستمی، مصطفی (1388). مصاحبه ی حضوری با استاد محمد مهدی هراتی، تهران، 1385/7/20 و 1388/6/8.
- رستمی، مصطفی (1392)، جلدسازی ایرانیان (از سلجوقیان تا پایان قاجاریه)، چاپ اول، تهران، فرهنگستان هنر و دانشگاه مازندران.
- کونل، ارنست (1368)، هنر اسلامی، ترجمه ی هوشنگ طاهری، چاپ سوم، تهران، توس.
- مایل هروی، نجیب (1372)، کتاب آرایبی در تمدن اسلامی، چاپ اول، مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
- هالدین، دانکن (1366)، صحافی و جلدهای اسلامی، ترجمه هوش آذر آذرنوش، چاپ اول، تهران، سروش.
- هراتی، محمد مهدی و عتیقی مقدم، مهدی (1381 و 1382)، بوم سنتی در هنرهای ایرانی، چاپ اول، تهران، مؤسسه ی فرهنگی و هنری کمال هنر و خوش نهاد پیمان.